

עמנואל מרקס. אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1931-1941. בתרגום תמי אילון-אורטל. רסלינג. 2021. 211 עמודים

עד קצה האנתרופולוגיה

חיים חזן*

פרופסור אמריטוס עמנואל מרקס, מעמודי התווך של האנתרופולוגיה החברתית בארץ ומחשובי האנתרופולוגים בעולם, הלך לעולמו ב־13 בפברואר 2022. בן 94 היה במוותו. עמנואל היה בין מייסדי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, ואף הקים מחלקת מחקר אנתרופולוגית במכון לחקר המדבר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא היה חתן פרס ישראל לסוציולוגיה, חבר של כבוד של האקדמיה המלכותית הבריטית, ובין השנים 1992 ו־1995 כיהן כראש המרכז האקדמי הישראלי בקהיר.

עמנואל נולד במינכן ב־1927, ובעקבות ליל הבדולח, שבו גורש אביו למחנה ריכוז וממנו שב שבור ושותק, נשלח עם אחיו על ידי ההורים לאנגליה. ב־1940 התאחד עימם בירושלים, שבה התישבו ובה אף התחנך. הוא שירת כנוטר ובמקביל בהגנה, התגייס לצבא, ובתום שירותו למד באוניברסיטה העברית סוציולוגיה, כלכלה ולימודי המזרח התיכון. במסגרתם החל לגלות עניין בעיקר בחיי הבדואים. לאחר סיום לימודי המסמך בחר באנתרופולוגיה, תחום מחקר שיאפשר לו להגשים את שאיפתו למזג בין לימודי המזרח התיכון ובין התובנות הסוציולוגיות שרכש, ונסע למנצ'סטר על מנת להשלים לימודי דוקטורט באנתרופולוגיה חברתית בהנחייתו של אמריס פיטרס ותחת שרביטם של כמה מחשובי האנתרופולוגים של הדור, ובהם ויקטור טרנר ומקס גלקמן.

את מרב עבודתו המדעית הקדיש עמנואל לחקר החברה הבדואית בנגב, ולאחר מכן בדרום סיני. במרכז ניתוחו עומדים הקשרים בין יחסי שארות, כלכלה פוליטית ותנאי קיום סביבתיים. את עניינו זה הוא הרחיב לחברות נוודים בכלל ולהבנת הזיקות בין נוודות ובין הנזילות והדינמיקה של התארגנויות חברתיות בהקשריהן האקולוגיים, הכלכליים והמדיניים. קו תאורטי זה אף הוביל את מחקריו הנוספים, שעסקו במחנות פליטים ובפליטות, באדם הפרה-היסטורי ובצורות של אלימות, החל בהתנהלות אלימה נגד הבירוקרטיה ביישוב עירוני בישראל וכלה באלימות המדינה הנאצית נגד אזרחיה שלה ואוכלוסיות אחרות, נושא שעסק בו בספרו האחרון.

עמנואל לא הסתפק בהסתופפות במגדל השן האקדמי, והיה מעורב בייעוץ למוסדות המדינה, במיזמי הוראה חוץ-אוניברסיטאית, בקידום מעמדם של הבדואים, במצבם של עקורים בארץ ובעולם ובפרויקט שיקום השכונות. בקולו ובעטו הוא נתן הד לעמדותיו הייחודיות בענייני השעה, עמדות פולמסניות לפרקים, ללא מורא וללא משוא פנים.

* פרופ' חיים חזן, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

בכל מחקריו, שכונסו בכ-15 ספרים ובעשרות מאמרים, גילה עמנואל מקוריות וחדשנות שהקנו לו שם עולמי של פורץ דרך. הוא העמיד דורות של תלמידים וחוקרים הממשיכים את דרכו.

*

הרפובליקה האנתרופולוגית, שרגליה עדיין נטועות במורשתה הקולוניאלית, היא צורת ממשל הנוהגת לעיתים בלידיה נתיניה בעריצות צדקנית, בתוקפנות מתחסדת ובצביעות המתחזה להוגנות. בכסות של התממות והזדהות היא למעשה פולשנית, נצלנית וטפילית. כך שחיי המקצועיים של האנתרופולוג כרוכים בהתמודדות מתמדת עם הסתירה המובנית שבין היומרה להבנת הנחקר כמות שהוא, ובין הפיכתו של זה לגרורה אינטלקטואלית של סדר היום שבו דבק החוקר. כל זה עשוי להתאפשר ולהתחולל רק בתנאים של חממה דיסציפלינרית מוגנת ומגוננת, גם כאשר השדה הנחקר רווי באלימות ואפילו בסכנת חיים של ממש, אך בדרך כלל לא כלפי האנתרופולוג, שנותר, בניגוד לעקרונותיו הוא, צופה לא משתתף. מכאן שמעטים האנתרופולוגים שאיתרע להם מזלם ליפול קורבן לאלימות שאליה נקלעו ושאותה תיעדו, שחוו על בשרם את דורסנותם של אלה בשדה הנחקר החותרים תחת אושיות אנושיות ומעמידים או העמידו בספק אף את עצם זכותם להתקיים.

חוקרים כאלה מקיימים בגופם את המושכל האנתרופולוגי הראשון של ההתנסות בעלת פני יאנוס שבלב המעשה האתנוגרפי – לעמוד על הסף המסוכן והלא מוגן שבין השדה ובין מה שמעבר לו, ולחיות את שניהם בעת ובעונה אחת; להיות צופה משתתף לא כמליצה אוקסימורונית של פדגוגיה של שיטות מחקר, אלא כחוויה והוויה גופנית חיה ונושמת נוסח מרלו פונטי (Merleau-Ponty, 1945/2020), ללא כחל ושרק ובלא העמדת פנים, הווה אומר עטיית מסכת מנתחים אוטו־אתנוגרפית. אנתרופולוג כזה הוא עמנואל מרקס, שספרו על אלימות המשטר הנאצי – משטר שהפך על פיהם את חייו ואת חיי משפחתו וקהילתו – אינו אלא פסגתה הכמעט מתבקשת של דרך חיים אקדמית ואישית, שהחתירה לתהות על קנקנה של אלימות מהווה אחד מצירי עניינה ובניינה המרכזיים.¹

כך, במסעותיו האתנוגרפיים בקרב הבדואים של הנגב ושל דרום סיני ובשיטוטיו בתוככי מחנות הפליטים הפלסטיניים בגדה ובעזה, פגש עמנואל אוכלוסיות שחיי היומיום שלהן הם תוצאה ישירה או עקיפה של פעולתם ההרסנית, השרירותית לכאורה, של כוחות אלימים של משטרים פוליטיים, לעיתים מתחלפים; כאלה שנוכחותם ופגיעתם דרמטית, אך יכולת ההשפעה עליהם מצד הנתונים למרותם מזערית וחסרת תועלת ותוחלת. המבט שעמנואל מפנה כלפי ניהול שגרת חיים בתנאים אלו של אלימות מפעפעת, בוטה, בלתי פוסקת ובלתי נשלטת, חיים של הליכה בין הטיפות הרעילות, עוקף את הפרשנות האנתרופולוגית המקובלת, הרואה במשחקי כוח ובמתחים תרבותיים את המקור להתרגשותם של נחשולי אלימות. במקום זאת, ובלא לבטל הסברים מבניים, ותחת איומה המרחף של אלימות, עוברות תובנותיו והבחנותיו הדקות דרך קליידוסקופ ססגוני, תזזיתי ומתעתע של נסיבות, מצבים ואינטרסים, המעגנים את שגרת היומיום ברגע היסטורי נתון ותובעים הסתגלות

1 הספר ראה אור באנגלית ב-2020 בהוצאת Routledge תחת הכותרת *State Violence in Nazi Germany: From Kristallnacht to Barbarossa*.

משתנה אך מתמדת לתמורותיה ולגחמותיה של סביבה פוליטית-כלכלית-מנהלתית מצמיחה.

זוהי ראייה אנתרופולוגית שמחד גיסא אינה מתפתה להיסטוריוציזם דטרמיניסטי, ומאידך גיסא אינה נופלת לפח שהאנתרופולוגיה הטהרנית טומנת לה בדמות היצמדות להווה אנתוגרפי טול הקשר היסטורי. מבחינה זו, עבודתו של עמנואל פוסעת בנתיב של אנתרופולוגיה בעלת פרספקטיבה היסטורית המזהה דפוסי התנהגות, ובתוך כך מסרבת להתמסר לנרטיב היסטורי ערוך וסדור מן המוכן. זוהי אף ההמלצה שהתווה אדוארד אוונס-פריצ'רד לחוקר האנתוגרפי בספרו על אנתרופולוגיה והיסטוריה (Evans-Pritchard, 1962), המלצה שזכתה לניסוח מדויק וצלול של מרשל סלינס, שכתב ב-1993:

בעיצומה של הילולת האנתרופולוגיה הרפלקסיבית החדשה, החוגגת את חוסר האפשרות להבין בשיטתיות את האחר החמקמק, התפתח בשקט סוג אחר של פרוזה אנתוגרפית, כמעט בלי שידענו שאנחנו מדברים בו ובוודאי ללא חרדה אפיסטמולוגית רבה כל כך. אני מתכוון לעבודות הרבות של אנתוגרפיה היסטורית המבקשות לייצר באופן סינתטי את חוויית השטח של קהילה מתוך חקירת העבר הארכיוני שלה. (Sahlins, 1993, p. 1)

העיקרון המאפשר לעמנואל לתפוס את הטריטוריה האקדמית של עבר המוכל בהווה, כפי שסלינס תוחם אותה, הוא כפול: הוא משוחרר הן מכבליו של היסטוריון השבוי בעבר, הן מעבודת ההווה של האנתרופולוג המקדש את הכאן והעכשיו, ובה בעת – מבלי להצהיר על כך – הוא מתכחש למסורת האנתרופולוגית של יחסיות תרבותית שלוש אינספור פרצופים של סוגי רציונליות תלויה הקשר ותפיסות עולם, המאפיינים שונות תרבותיות עד לכדי היעדר מכנה אפיסטמולוגי משותף.

תחת זאת, כתשתית להבנת מהלכיו של הנאציזם בוחר עמנואל בפרצופה המוכר והמוכלל של הרציונליות המערבית, זו המבוססת על העיקרון הוובריאני של אמצעים המקדשים ביעילות מרבית את המטרה. את זאת הוא עושה על מנת שיוכל להניח ולהראות כיצד בני אדם באשר הם עלולים למקסם בכל מחיר את המשאבים שברשותם בשירותו של יעד נכסף, גם אם שכרם עלול לצאת בהפסד השאיפה להגשימו עד כדי כרסום יסודותיה של אותה שאיפה, עד כדי אובדנה. עמדה זו מתפלמסת הן עם משנתו של זיגמונט באומן (2013) על מקורות המשטר הנאצי ברוח הזמן של המודרניות המנכרת והמכניסטית, הן עם הוגים כלוינס הרואים בעוללותיו של הנאציזם כשל מוסרי קולוסלי ונקודת עיוורון אנושית. אך בטרם הגיע עמנואל, במסתו על אלימות המדינה הנאצית, למסקנה זו לגבי הבור שהרציונליות כורה לעצמה, הוא הקדים לה מחקר מקורי ומתריס על ההקשר החברתי של אלימות בעירית פיתוח. שם הוא מציע הסבר לאימים, מכות, הרמת כיסאות ושבירת שולחנות במגעים בין אזרחים לפקידי שלטון ולעיתים אף במגעים בחיק המשפחה: לטענתו זהו ביטוי של הפעלת שיקולים רציונליים במשא ומתן על טובין ושירותים, והפנייה לכוונות פיזית מתרחשת במקום שבו הכוח הסימבולי, החברתי והכלכלי נקלע למבוי סתום (מרקס, 2015). השימוש הרציונלי באלימות מפקיע אותה כך מייחוסה, המובן מאליו לכאורה, למבוכי הרגש הלא מרוסן, למעמקי תת-התודעה ולמצולות הקמאיות של הארכיטיפים התרבותיים.

אלא שבספר שבו אנו עוסקים היום, למרות השכנוע האפיסטמולוגי הפנימי שבו, נאלץ עמנואל להתמודד גם עם מחוזות פרשניים אלו, עם המבצרים של אי-הרציונליות; מצודות אינטלקטואליות שלחוקרים אחרים של מהות המדינה הנאצית הן משמשות ערי מקלט מכורח או מרצון, מקום להימלט אליו מן העמידה לנוכח ההכרה בהגיונם התבוני של כוחות האימה, היגיון שעמנואל מבקש להבהיר ולהסביר. משימה זו שנטל עמנואל על עצמו קשה במיוחד לאנתרופולוגים כמוהו, הדוגלים בפרשנות רציונלית לתופעות שעל פניהן הן אי-רציונליות; שורש הקושי נטוע בהבנה שהיסוד הרציונלי שבבסיסם של יחסי חליפין כלשהם, יחסים האמורים לנווט ולווסת קשרים חברתיים-פוליטיים, נעקר ונעדר כנראה מהמהלכים האלימים של הנאציזם כלפי קורבנותיו המוחלשים והמרוסקים – הקורבנות שקצרה ידם מלהציע תמורה למי שאינו דורש תמורה ממי שכלל אינו בחזקת שותף ליחסי הדדיות כלשהם.

זהו היעדר ההופך את מעשי האלימות לחד-סטריים, חד-משמעיים, טוטליים, כאלה שהם מעבר לאפשרות מיקוח, מיצוע, היפוך והתנגדות; ולכן, להבנתו מבוססת התבוניות של עמנואל, בהיעדר משא ומתן בין התליין לקורבנו על תנאי הצלה, הישרדות או השמדה, פעולות האלימות אינן אלא פרי מדיניות מחושבת ומתוכננת, שתלטנית, גלובלית ורציונלית של התפשטות טריטוריאלית ללא מצרים. מניעה הגלויים והמפורשים של מדיניות זו אינם בהכרח שנאה ותיעוב לשמם – אפילו לא לשיטתו של הארכיטקט הנורא של ההשמדה, היטלר – אלא הרצון וההזדמנות לספק את צרכיו של משטר הרייך, למלא את מחסניו ולהעביד עד כלות את כוח האדם של נכבשיו.

אך האומנם רציונליות עד תום? כפי שנראה, מהלכו של הסיפור הכרונולוגי שהספר מגולל אינו מוביל בהכרח למסקנה המתבקשת מהגיונו האנתרופולוגי-היסטורי-פילוסופי. היגיון עקבי זה מנסה לעקוב אחר הדינמיקה של הכוחות והשאיפות המדינתיות, שתוצאותיה האנושיות הן בחזקת תוצרי לוואי שלה, חלקם רצויים ואף מכוונים וחלקם לא צפויים ויש להם חיים עצמאיים משלהם.

זוהי גישה שבעיני רבים תיראה אולי מקוממת ואף דווקאית, משום שהיא מציעה הזרה לעמדה רווחת הרואה בשואה היהודית ובמוראותיה את חזות הכול של עידן אושוויץ. ההשעיה שהספר נוקט אינה בחזקת היענות לקריאתו של יהודה אלקנה לשכוח את השואה כדי שישאל תוכל לפרוק את עולה המעיק ולהביט קדימה, ואף לא הכרה בטענתו של מישל רולף טריויז בספרו *Silencing the Past* מ-1995 שבו הוא מייחס את השתקתן והכחשתן של תופעות היסטוריות כהשמדת הילידים באמריקה, העבדות והשואה לפעולתם המסנתת והבררנית של כוחותיה של פוליטיקת הזיכרון תלוית פוליטיקת הזהויות.

ההשעיה הפנומנולוגית של השואה בספר שלפנינו, לעומת זאת, היא בעיקרו של דבר כלי מתודולוגי יעיל להתנערות מהנחות מוקדמות העלולות להעיב על טיעוניו, ובאותה עת היא מוציאה את הספר מכללן של סוגות אחרות שהוא עלול להיחשד כמשויך להן, כגון ממואר, אוטואתנוגרפיה, מחקר היסטורי או מסה פוליטית. אמנם יש בספר קורטוב מכל אחת מאלה, אך בעיקרו הוא טקסט אנתרופולוגי מובהק העוסק בסוגיות יסוד של הדיסציפלינה, ובראשן שאלת זיהויו ומהותו של האנתרופוס, או בהקשר שלנו ובניסוחו המהדהד והחותך של פרימו לוי: זהו אדם?

תשובתו של עמנואל נחרצת ולא מתנצלת: אכן זהו האדם באשר הוא – ישות תבונית ושרדנית, גם כאשר הוא מתקיים כנוכח-נפקד באזור האפור, הספק-אנושי, המשתרע

בין חיים למוות וגם כאשר דמותו המוסרית כמעולל או כקורבן מיטשטשת, מתהפכת וחומקת לנגד עינינו. מעשי המדינה הנאצית, לעומת זאת, ביקשו לכפור באוניברסליות אנושית זו ולהפוך סוגים מסוימים של בני אדם לתת-אדם, כפי שהם כינו זאת; כאלה שנוכחותם המיותרת והלא-מותרת בעולם חתרה תחת תשתיתה הגזענית והביולוגיסטית של האיידאולוגיה הנאצית, שזיהתה אותם כזיהום לא אנושי בעליל עד כדי הצדקת איונם והכחדתם המוחלטת. מעמדן החוץ-תרבותי של ישויות אלו המועדות להשמדה נגזר מהיותן יצורי כלאיים, כאלה הפורעים ומסכנים את הסדר האסתטי של תורת טוהר הגזע, הומו סאקר, בלשונו של ג'ורג'יו אגמבן; יצור זואולוגי גרידא, שאפשר וצריך להורגו אך אין להקריבו, כי הוא חף מכל ערך סמלי.

מצב החירום שהריבון מכריז עליו, ושעל פי המשפטן הנאצי קרל שמיט (שהשפיע על משנתו של אגמבן) הוא הרקע להופעתן ולבולטותן של הקטגוריות האלה של מקוללים ונידחים, והוא המאפשר את חיסולם של מי שהריבון פורע החוק חפץ בהעלמתו. ואכן, הנאציזם – שפעל על פי חוקיות חוץ-חוקית זו של ריבון חסר גבולות ומעצורים – היווה קרקע פורייה ורעילה להתגלותן, לחשיפתן ולמחיקתן הלא מתפשרת של קטגוריות אלו. זוהי קוסמולוגיה שמערכות הייצוג האנתרופולוגיות המקובלות בשיח של העת הזאת אינן בנויות להכילה ולתארה, משום שהן אינן כלולות באוצר המושגים הפוסטקולוניאלי התקני פוליטי והשחוק שיחנית של דכאנות האחר, נישול, השמדת עם או סתם הגזעה והדרה.

מכאן, שבין השפה האנליטית של עמנואל ובין לשונם הייחודית של הנאצים חוצצת חומה אפיסטמולוגית המנוגדת לעיקרון האנתרופולוגי של תואם מחויב כלשהו בין קטגוריות החוקר ובין אלו של הנחקרים, ובמקרה שלנו ההנהגה הנאצית. ואף על פי כן מצליחה התזה של הספר לחורר את החומה במידה מסוימת ולספק הצצה מהוססת דרכה; היא מנסה לעשות את הבלתי אפשרי – להיכנס אל מתחת לעורה הגלוי והחשוף של תפיסת העולם הנאצית, ובאומץ אינטלקטואלי ואישי נדיר לחדור אל קרביה, כלומר אל מנייעיה, תודעתה ומאפייניה.

לגבי דידו של עמנואל, המדינה הנאצית הפנתה תחילה את מבט הגורגונה המאבן והממית שלה אל אותה אוכלוסייה של מוכי גורל גרמנים שהמשטר ראה בהם ובאפשרות המשכיותם הפריזונית איום על דמותה ועל עתידה של החברה הארית. את חיסולם המתוכנן והשיטתי עמנואל תופס כגרסה הראשונה, הניסיונית, של פתרון סופי באמצעות עיקורו של שיבוש גזעי, שקורבנותיו היו כאמור בניו הפגומים והלא ראויים של העם הגרמני. משעה שעקרון ההשמדה הפיזית של הלא-רצויים התקבל, נוסה ויושם, הוכשרה ונסללה הדרך לפתרונות סופיים נוספים של קטגוריות מזהמות ומזוהמות אחרות והועלו עליה העמים הסלביים שהרייך ייעד לעבדות, הרומה, וכמובן היהודים. אלא שאליבא דעמנואל, הפתרונות הסופיים הללו נתפנו ותוכננו עקב שילובם של שני כוחות סותרים לכאורה. מחד גיסא היה זה מהלך קולוניאלי ייעודי של הרצון הנאצי לשלוט במרחב מחיה מתפשט שיספק את צרכיו של הרייך השלישי, יכלול את כוח העבודה, משאבי הטבע והשטחים של העמים הנחותים ויחרים את ממונם ורכושם של היהודים; חוקי גירנברג, ליל הבדולח ויתר פעולות ההדרה והנישול מוסברים כך כאירועים שהכשירו את הקרקע האיידאולוגית, הברורקרטית, הפופוליסטית והמוסרית לשליטה מוחלטת ולניצול ללא מעצורים, עד מוות, של אחרים משוללי אנושיות. מאידך גיסא, על אף השיטתיות והנחישות של מימוש

הפרויקט הקולוניאלי הנאצי, מהלכו ונפתוליו היו נתונים לסטיכיה של כוחות וזרמי עומק שהיו מעורבים בהשתלשלות האירועים הלכה למעשה, ובמידה ידועה אף שלטו בהם. כך למשל הדבקות הנאצית בהחלטה להשמיד את היהודים באשר הם התמידה בעוצמתה, בעקביותה ובנחישותה הפסיכולוגית-אידאולוגית גם כשהתברר שהתבוסה במלחמה ממשמשת ובאה; גם אז לא התרופפה השקעת המשאבים והכוחות בהגשמתה של משימת הפתרון הסופי למה שכונה השאלה היהודית. עמנואל אכן מרחיב על כך את הדיבור, ובכך אף מכיר בפרכה של טיעון הרציונליות האי-רציונלית הטמונה בהתנהלות זו, שהייתה לחרב פיפיות לגייסות ההולכים וניגפים, ממבצע ברברוסה הכושל ועד למבצע אוברלורד, הפלישה לנורמנדי, שבישר את תבוסתה הסופית של גרמניה.

במובן זה, ספרו של עמנואל הוא טקסט הבוחן את גבולות הטיעון שלו עצמו ומודע לסייגיו ולהתניותיו. זהו אכן מעשה אנתרופולוגי קלאסי המשמיע את קולותיו של השדה גם אם הם מפריעים את קולו האקדמי של האנתרופולוג, קל וחומר כשהאנתרופולוג מורגל בהתמצאות בעולמם של נוודים שנווה המדבר שאליו הם נושאים את עיניהם נדמה לפרקים כפטה מורגנה. חזיון תעתועים זה הוא סיכון קיומי הן לנוודים הן לנווד האנתרופולוג. כך הופך ציד הסנארק, יצור הים הבדיוני והחמקמק של לואיס קרול, להרפתקה בזכות עצמה, והספר של עמנואל הוא לא פחות מהרפתקה אנתרופולוגית כזאת, המזמנת לקוראיו הרהורי כפירה מטרידים לצד מבט משחרר אל אופקים חדשים.

מקורות

באומן, זיגמונט. (2013). *מודרניות והשוואה* (בתרגום יניב פרקש). רסלינג.
מרקס, עמנואל. (2015). *ההקשר החברתי של התנהגות אלימה* (בתרגום תמי אילון-אורטל). רסלינג.

Evans-Pritchard, Edward, E. (1962). *Anthropology and history: Essays in social anthropology*. Faber and Faber.

Merleau-Ponty, Maurice. (2020). *The phenomenology of perception* (Donald A. Landes, Trans.). Routledge. (Original work published 1945)

Sahlins, Marshall. (1993). Goodbye to tristes tropes: Ethnography in the context of modern world history. *The Journal of Modern History*, 65, 1–25.

ליל הבדולח: הלקח והאזהרה

אסתר הרצוג*

מפגשים סביב ספרים

ביקורת זו לספרו האחרון של פרופ' עמנואל מרקס נכתבה על בסיס דבריי באירוע השקת הספר שארגנה המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. עמנואל היה המנחה הראשי של עבודת הדוקטורט שלי, ומאז שנות השמונים היה עבורי דמות מופת כאדם, כחוקר וכחבר. השפעתו על עבודתי הייתה משמעותית מאוד. כמעט על כל מאמר או ספר שכתבתי או ערכתי ביקשתי את חוות דעתו, ותמיד הציע רעיונות מקוריים וחשיבה מכיוונים שלא חשבתי עליהם. השפעת אישיותו המיוחדת תמשיך ללוות אותי תמיד.

כוחו של הספר אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941 הוא בהסתכלות מקורית ומעוררת מחשבה ביחס למחקר על גרמניה הנאצית והשוואה. כדרכו בעבודתו האנתרופולוגית זה כמעט שישה עשורים, עמנואל מרקס מציע גישה ספקנית כלפי פרשנויות מקובלות. מרקס הקים את החוג הראשון בארץ לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה (באוניברסיטת תל אביב) והיה האנתרופולוג הראשון שזכה בפרס ישראל על תרומתו לצמיחת האנתרופולוגיה בישראל.

בספרו מתייחס מרקס לשלוש שנים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית ומתמקד בפרעות ליל הבדולח, בכיבוש של פולין ובפלישה לרוסיה הסובייטית. הוא מצביע על דמיון בין גרמניה הנאצית למדינות אחרות הרואות באלימות את מקור הכוח, אם כי הגייסות הנאציים השתמשו באלימות בצורה מסיבית יותר. מסקנתו היא כי המשטר הנאצי הפעיל אלימות רצחנית נגד היהודים במידה שווה כמעט לזו שהפעיל נגד קבוצות אחרות שהוגדרו כאויבות. האלימות הופנתה אפילו כלפי הקרובים ביותר למשטר, כאלה שהשמיעו דעות מנוגדות למנהיג. כך, למשל, הוא כותב שהמדינה השליטה "בידוד, דיכוי ואימה על כל נתיניה, אפילו על האזרחים ה'ארים' שנהנו לכאורה מזכויות יתר" (עמ' 180).

הגישה האנתרופולוגית-חברתית של מרקס אפשרה לו לאתגר את המחקר על השואה, שברובו מתבסס על עבודתם של היסטוריונים ועל חומר שנאסף בארכיונים. בכך התקבעה, לטענתו, ההעדפה לחומר כתוב או "רשמיי" והיא הובילה לעיתים למסקנות שגויות. הניסיון במחקר שדה "על שיטותיו המגוונות", המסתמכות על התבוננות, דיווח בעל-פה ואינטראקציה עם בני זמנם של החוקרים, סייע למרקס "לחשוב מחדש על הראיות על ידי בחינה מחודשת של ספרות המחקר העשירה העוסקת בשואה ובמקרים אחרים של רצח עם שהנאצים הוציאו אל הפועל" (עמ' 34). מרקס מתבסס גם על ספרות שאינה נוגעת במישורן להיסטוריה של השואה וגם על "מקורות ראשוניים, כגון עיתונים מהתקופה, אוספי מסמכים ועדויות אישיות של קורבנות, של משקיפים ושל מעוולים" (עמ' 36). הוא

בחן גם מקרים של אלימות מצד המדינה שעל פניהם אינם קשורים לשואה. הספר צמח מתוך טראומת הילדות של מרקס מליל הבדולח, מהצפייה הכואבת באביו שהנאצים שברו את רוחו בדכאון, מהפרידה מההורים, מהנטישה של כל המוכר והידוע

* פרופ' אסתר הרצוג, המכללה האקדמית צפת

בביתו ובסביבתו. נראה שהספר מבטא את השלמתו של מרקס עם מקומם של זיכרונות הילדות המודחקים – בחייו ובעבודתו. הווידי על תגובתו לצלצול פעמון בדלת או לצלצול הטלפון מעיד על כך. הסיפור האישי שלו רלוונטי להיסטוריה של כולנו, לחברה האנושית מלפני השואה, במהלכה ואחריה.

אתיחס במיוחד לארבעה היבטים: ראשית, חשיבות התפתחותו המתמשכת של המחקר על השואה, ובתוך כך ההכרה בערך עבודתם של חוקרות וחוקרים שקדמו לנו. שנית, ניתוח האלימות של המדינה, הכורך את ההכרה בהכרח קיומה עם ההכרה בפוטנציאל ההרס והאכזריות שלה. שלישית, הלגיטימיות והחשיבות של ההשוואה בין היבטים שונים הקשורים לשואה ובין הקשרים אחרים. ולבסוף, אתיחס גם להיעדר התייחסות בספר להיבטים מגדריים בשואה.

מהספר עולים כמה מסרים חשובים המהווים חלק בלתי נפרד מהגישה המחקרית והאנושית של מרקס. ערך עבודת המחקר שלנו אינו יכול לעמוד בפני עצמו ואנחנו בעלי חוב למי שקדמו לנו, בין שאנחנו מסכימים איתם ובין שלא (עמ' 9). ההכרה של מרקס בהשפעת כתיבה של חנה ארנדט ושל זיגמונט באומן על כתיבת ספרו היא דוגמה להבנה שבמקרה הטוב נוכל להוסיף חוליה קטנה לשרשרת הנבירה המתמשכת בחקר תופעות חברתיות. כך מבטא מרקס את הערכתו לבאומן: "חובי לזיגמונט באומן וכתביו רב: הוא הכין את חוקרי השואה לקבלת הרעיון שעל פיו עולמנו מאפשר שואות" (עמ' 10). "להיתר" להשוות "שואות" יש חשיבות מיוחדת, ומרקס עומד על כך בהתייחסותו לארגון יד ושם. הוא מצביע פעם אחר פעם על מאמציו של הארגון להציג את השואה כאירוע שעליו יש לו בלעדיות, כממסד המייצג את העם היהודי. יש להכיר כמובן בערך תרומתו הרבה של ארגון יד ושם להנצחת השואה, אך עם זאת אין להתעלם מכך שהוא מציג את השואה כאירוע היסטורי חד-פעמי בהיקפו ובמשמעותו. כך מוכתבת הגבלת ההבנה של המשמעות וההשלכות של השואה עבור כל העמים וכל הדורות, מעבר לאסון של העם היהודי. באתרוג השואה יש משום ניסיון למנוע הפקת תובנות חיוניות לגבי תופעות חברתיות עכשוויות, ובעיקר לגבי סכנות השימוש של המדינה באלימות.

מרקס בוחן שאלות זניחות לכאורה: באיזו שנה התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם ליקויים גופניים ונפשיים שהיו מאושפזים במוסדות, כמה בתי כנסת חרבו הנאצים בפרעות ליל הבדולח, כמה פולנים קתולים ויהודים הם הרגו בחודשים הראשונים לכיבוש פולין, ולמה הימלר כתב ביומן הפגישות שלו ב-18 בדצמבר 1941 שיש להשמיד את היהודים כפרטיזנים. לתשובה על השאלה לגבי מועד תחילתו של רצח המאושפזים במוסדות, למשל, יכולות להיות השלכות גורליות על החברה האנושית כולה: הנקודה שבה מתחילים לרצוח חולי נפש עלולה לסמן את תחילתם של מעשי רצח גם של אנשים בריאים בגופם ובנפשם, ואפילו של כאלה המזדהים עם המדינה והממטר.

ספרו של מרקס תורם לגיבוש תאוריה של אלימות המדינה כסוג מיוחד של התנהגות אלימה. זוהי אלימות הקשורה לקהל, לשותפים סמויים או גלויים; אלימות המתאפשרת מתוך ריכוז של כוח חסר רסן של השלטון; אלימות שיש לה יסודות ומרכיבים שיכולים להימצא בכל הקשר ובכל תקופה.

היבט מרתק באלימות המדינה הוא שזו אינה מוגדרת כלל כאלימות. אדרבא, מעשי אלימות אכזריים באופן קיצוני שמבצעת המדינה מוגדרים ונתפסים כ"חוקיים". הפעולות

האלימות המחרידות שבהן מעורבים סוכני המדינה, מסביר מרקס, מותרות על פי חוק. לעיתים ניתן גם בדיעבד תוקף חוקי לפשעים אלימים, אכזריים ומתועבים ביותר. השיח המשמש את המדינה לתיאור מעשי האלימות האלה מנטרל ומשטטש את משמעותם האמיתית. המדינה יוצאת למלחמות המתוארות כהגנה עצמית וכמימוש מטרות לגיטימיות עבור כלל האזרחים, מלחמות שבהן נרצחים אנשים רבים, אך מבצעי הרצח עשויים להיקרא גיבורים. המדינה משתמשת בכלים דורסניים להעניש את אלה הנקראים עבריינים או פושעים ואף עלולה להוציא אותם להורג. סוכנויות של המדינה טוענות שפעולות אלימות, ואפילו קשות במיוחד, הן צודקות ונחוצות לטובת הכלל לצורך טיפול בבעיות חברתיות. פעמים רבות המדינה אינה מעמידה לדין את מבצעי הפעולות האלימות, שאותן היא רואה כלגיטימיות.

האזרחים במשטר הנאצי, מסביר מרקס, הלכו ואיבדו שליטה על גורלם, עד כדי כך שהשלטון "היה יכול להתיר להם לפרוע פרעות או להורות זאת, בלי שיצטרך לחשוש מפני אובדן שליטה או מרמור של הציבור" (עמ' 67). האזרחים השתתפו בפרעות כצופים צייתנים, אפילו סקרנים, מן הצד, וכך היו שותפים לדבר עברה. ההסתה ועידוד הביזה, הפגיעה והרצח באים מלמעלה. ציטוט המובא מדברי גרינג מבהיר איך מופעל ההמון מלמעלה לבוזז ולהפעיל אלימות "עממית" נגד היהודים בתהליך שבו השליט מעודד מרחוק את המעשים הנפשעים, שבעקבותיהם הוא זוכה לתשואות סוערות.

מהגישה שמרקס מציג מתבקשת חשיבות ההשוואה של מצבים בהקשרים שאנחנו מעדיפים לראותם כשונים מאוד מהמציאות שאנו חיים בה. אך ההשוואה חיונית לשמירת האנושיות של פרטים ושל החברה כולה. מרקס חולק עם באומן את החשש שמקרים של רצח עם ורצח המוני יהפכו לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו, מפני שהכוח שיש בידי המדינה ותחושת החסינות שיש לה ביחס לכל התנגדות עלולים לעודד אותה להידרדר למעשי זועה נגד קבוצות שהיא רואה בהן מכשול בדרך למימוש מטרותיה. "כל שעל המדינה לעשות", מסביר מרקס, הוא "לסמן קבוצות אלה כאויבות המדינה, להציב נגדן משוכה סמלית או פיזית" (עמ' 182). הוא מביא דוגמאות לכך שדיכוי ומעשי זועה נגד קבוצות יכולים להתרחש בלי קשר לגרמניה הנאצית, ומציין משטרים מתקופות שונות שפגיעתם בקבוצות "בעייתיות" מבחינתם התבססה על הוצאתן מחוץ לגדר. כדי לשלוט בקבוצות אוכלוסייה, לדכאן ואף להשמידן נקטו משטרים אלו שיטות ושיח המוכרים מגרמניה הנאצית.

נראה שעל אף המסקנות החריפות העולות בספר ביחס לאלימות של המדינה, מרקס מבטא בזהירות חשש מסויג בלבד שמא מקרים של רצח עם ורצח המוני עלולים להפוך לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו. אך למעשה, רצח עם ורצח המוני מתרחשים גם בימינו: מעשי הטבח ההמוניים בקמבודיה, בביאפרה, ברואנדה, בבוסניה, בסוריה ועוד. פשעים נעשו בעבר נגד בעלי פיגור שכלי, צוענים, כורדים, ארמנים וקבוצות אחרות, ולא רק כלפי העם היהודי.

אך בשעה שהאלימות והאכזריות של מדינות בהקשרים של מלחמות, כיבוש, מרידות וכיבוצ באלה מקושרות למצבים ולתקופות לא שגרתיים, חשוב דווקא להבחין בכוחה הבלתי מרוסן של המדינה במציאות היומיומית – כוח שכולנו עלולים להיפגע ממנו. מבחינה זו נראה שנושא כמו "השמה חוץ-ביתית" של ילדים ובני נוער עשוי לשמש לנו

דוגמה לפוטנציאל הפגיעה היומיומית של המדינה. מתוך מחקריי ופעילותי החברתית בתחום זה אני סבורה שמדובר בפגיעה באמצעות כלים לגיטימיים של המדינה, פגיעה הכרוכה בהתערבות אלימה של שלוחיה בעיקר נגד ילדים. המדינה משתמשת בהקשר זה באמצעים של השתקה והפחדה כלפי אזרחים, ילדים ומבוגרים כאחד. אלימות זו, שאינה מוגדרת כאלימות אלא כמעשים מוצדקים בשם הדאגה לשלומם של חסרי ישע, היא שצריכה להטריד את מנוחתנו; זוהי אלימות מאורגנת שבה משתפים פעולה מערכות שלטון כמו הרווחה, המשפט והמשטרה; זו אלימות משתפים איתה פעולה ארגונים פרופסיונליים רבים וגם חוקרים באקדמיה; היא מעודדת אזרחים לפעול נגד אזרחים אחרים; היא משתמשת בכוח השלטוני כדי לממש אינטרסים של קבוצות שהשלטון נשען עליהן; היא מפעילה פקידים הממלאים את חובתם ואת הציפיות מהם, גם במחיר של פגיעה אנושה באזרחים. אלה הפקידים שלטענת מרקס "ממירים את המוסר החברתי שהם מנהיגים בביתם במסירות מוחלטת לחובתם בעבודה" (עמ' 182).

אני מבקשת להתייחס גם לשוליות מקומן של נשים בספר. מההתייחסות המוגבלת לנשים בגרמניה הנאצית עלול להשתמע שנשים היו חלק זניח בהתרחשויות הנפשיות בתקופה הנידונה. אך נשים לא היו "נקיות" משיתוף פעולה עם המשטר הרצחני. מחקרים מלמדים על מקומן הניכר של נשים בגרמניה הנאצית, כרודפות וכקורבנות, כמחליפות את ראש המשפחה שנלקח לחזית וגם כמסייעות למשטר הנאצי. נשים שותפו במנגנון ההשמדה הנאצי, גם כנשות אס-אס, גם כרעיות המספקות תמיכה לבני הזוג הנאצים, גם כיוולדות וכמגדלות של חיילים עבור היטלר וגם כמלשינות נאמנות על שכנים יהודים או על שכנים המסתירים יהודים. מחקר על המשטר הנאצי, ולמעשה כל מחקר המתייחס לְסוגיה או לתופעה חברתית, אינו יכול להתעלם ממקומן ומחלקן של נשים בהתרחשויות דבריים ברוח זו עלו בכנסים בינלאומיים על נשים ומשפחה בשואה שארגנתי עם עמיתות במכללת בית ברל, בבית טרזין ובמוזיאון לוחמי הגטאות בשנים 2001–2013 (הרצוג, 2006; Hertzog, 2008). כך למשל בכנס שנערך ב־2003 תיארה ונדנה ג'ושי מהודו, על בסיס מחקר שערכה בארכיונים שנותרו מהמשטר הנאצי, את חלקן הסמוי של נשים גרמניות ברדיפת היהודים. המידע שהן סיפקו לשלטונות על יהודים המסתתרים בשכנות ועל אלה שהסתירו אותם תרם למדיניות ההפחדה והדיכוי של המשטר הנאצי שעליה מרקס מדבר. בשיחות שניהלתי עם אימי, שורדת שואה, היא סיפרה על הנשים שגויסו על ידי הנאצים לשמש כנשות אס-אס. וכך סיפרה:

מסכנות כאלה... פתאום את רואה אותה עם בטן כזאת, הרי היטלר רצה שיולידו ילדים... אז הם כל חייל עשו ילדים, שיהיה להיטלר... והוא לקח את הילדים... על זה הוא חשב, השטן הזה... אז הן היו מסתובבות שמה בהריון ופתאום היא נעלמה, הלכה ללדת ואחרי הלידה, כמה שבועות, חזרה. (הרצוג, 2006, עמ' 299)

המחקר על אכזריות המשטר הנאצי ממעט לעסוק בנשים, אך אין פירוש הדבר שנשים אינן מסוגלות לבצע מעשים אכזריים ולהיות חלק משלטון המבצע פשעים. כמו בהקשרים אחרים, ההסבר לכך טמון כנראה בעובדה שנשים מורחקות ממוקדי כוח שלטוני. הן יכולות להיות משתפות פעולה בעורף או אפילו בתפקידי פיקוד זוטרים, אך לא בתפקידים בכירים ובמקומות שבהם מתקבלות החלטות בעלות השלכות רחבות היקף. אם נקבל את

פרשנותו של מרווין הריס למשמעותן של מלחמות, הרי אלה משרתות את שימור המבנה המגדרי המבטיח את עליונותם של הגברים (הריס, 1980, עמ' 38-51). לשם כך הגברים מוכשרים להיות לוחמים עוד מגיל צעיר. כך גם אפשר להבין בעקיפין מהניתוח בספרו של מרקס. הנאמנות וה"משמעת הגברית", הציות ללא תנאי לפקודותיהם של כל הממונים, הם חלק מהוכחת הגבריות של החיילים. כשסיים הגרמני הצעיר את לימודיו בבית הספר, מרקס מסביר, הוא היה מוכן לשירות צבאי וידע שציות הוא המעלה החשובה ביותר שעליו להפגין.

על היבט נוסף הקשור לנשים באותה תקופה עמדתי במאמר אחר העוסק במקומו של השעבוד החברתי של נשים באמצעות החברות האימהות בשואה (Hertzog, 2016). טענתי שם שהחברות של ילדות לאימהות, לתפקידי טיפול ודאגה לחסרי ישע, שירת את ההשמדה ההמונית של נשים וילדים. ההפרדה בין גברים לנשים, ובמיוחד בין אמהות לילדים קטנים ובין נשים אחרות, הייתה כלי חשוב בתהליך ההשמדה. הנאצים ידעו שאפשר לסמוך על הציות של האימהות ועל השלמתן עם ההליכה אל המשרפות, צמודות לילדיהן. לסיום, אם אפשר להמליץ על ספר המשך, אני מציעה לעמנואל להרחיב בו את ההתייחסות לשני היבטים: זה האישי-משפחתי וזה המגדרי.

*

משפט הסיום נכתב כמובן לפני מותו של עמנואל, והוא מעורר בי צער עמוק. לא נזכה עוד לקרוא על השפעת חייו האישיים של עמנואל על עבודתו האנתרופולוגית, כפי שעלה מספרו על השואה. ובאשר להיבט המגדרי, שהיה שולי מדי, לטעמי, בכל פרסומיו של עמנואל, אבדה לי ההזדמנות להמשיך לדון ואף להתווכח איתו על סוגיות מגדריות חשובות בתקווה שיקדיש לכך ספר, שבו יחדש ויאיר היבטים שממעטים לכתוב עליהם.

מקורות

- הרצוג, אסתר. (2006). שיחות עם אמי: עבר והווה בזכירת השואה. בתוך אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה (עמ' 283-314). אוצר המשפט.
- הריס, מרווין. (1980). קניבליזם ומלכים: שורשי תרבויות (בתרגום לאה זגני). הקיבוץ המאוחד.
- Hertzog, Esther. (2008). *Life, death and sacrifice: Women and family in the holocaust*. Gefen.
- Hertzog, Esther. (2016). Subjugated motherhood and the holocaust. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 30(1), 16-34.

אלימות מצד המדינה: מה שאינה מסבירה

דניאל בלטמן*

ספרו האחרון של הסוציולוג וחתן פרס ישראל עמנואל מרקס אינו מחקר היסטורי. זוהי מסה על שלוש שנים בתולדות גרמניה הנאצית שבה המחבר בוחן שלושה צמתים משכריים שהביאו את גרמניה לקבל הכרעות שהובילו למדיניות אלימה ורצחנית כלפי קבוצות שונות של קורבנות. הוא מגדיר את ההכרעות האלה "שלושה פתרונות סופיים". זוהי מסה שנכתבה עשרות שנים לאחר שהמחבר עצמו חווה על בשרו את אירועי אחד משלושת הצמתים שהספר עוסק בהם: ליל הבדולח, שהתרחש בנובמבר 1938. מרקס אינו מסתיר כי ההתבוננות המאוחרת בביוגרפיה האישית שלו דרבנה אותו לעסוק בתקופה מנקודת מבטו כחוקר שעסק בדפוסים של אלימות חברתית. ברם, המסה שכתב, לצד כמה תובנות חשובות שהוא מגיע אליהן, אינה נקייה מבעיות שהיסטוריון של התקופה יעמוד עליהן ללא קושי רב.

כבר בראשית ספרו קובע מרקס כי המחקר ההיסטורי העשיר והנרחב על התקופה עדיין לא הצליח לתת תשובה לכמה שאלות יסוד. למשל, לא ברור מתי התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם מוגבלויות במוסדות שבהם היו מאושפזים בגרמניה (מבצע האותנסייה), או כמה פולנים-קתולים וכמה יהודים נרצחו במהלך מערכת ספטמבר 1939 בפולין. לא ברור מה פשרה של הערה שכתב הימלר ביומנו בדצמבר 1941 שיש לרצוח את היהודים כפרטיזנים, ומדוע סימנו הנאצים את היהודים כאויביהם העיקריים באוגוסט 1941. הבעיה הדיסציפלינרית, שהיא לדעתי הבעיה המרכזית של המסה הזאת, מונחת כבר בתהיות האלה.

היסטוריונים הוכיחו זה מכבר כי הנאצים התחילו לרצוח את בעלי המוגבלויות לאחר שקיבלו אור ירוק מהיטלר, באוקטובר 1939. טענתו של מרקס כי בעצם הנאצים רצחו חולי נפש ובעלי מוגבלויות כבר באמצע שנות השלושים אינה סותרת את העובדה כי מבצע האותנסייה, שהיה מהלך ראשוני של הג'נוסייד הנאצי, החל במקביל למערכה בפולין. נכון שהיטלר תמך ברעיון עוד לפני 1939, ונכון גם שאווגניקה ורצח של בעלי מוגבלויות קשות התרחשו עוד לפני שהנאצים עלו לשלטון, ולא רק בגרמניה. אבל הקמת ארגון בתוך משטרת המדינה העוסק ברצח של אנשים כאלה (תחילה ילדים ואחר כך אחרים), בירוקרטיה של רצח – כל זה לא היה קיים לפני 1939. ולהיסטוריון הבודק את התפתחות הג'נוסייד הנאצי חשובה הקמתו של מנגנון הרצח, קבלת ההחלטה על השמדת בעלי מוגבלויות, ולא דווקא העובדה כי רופאים עסקו בפרקטיקה הרצחנית הזאת כבר ב-1936. מרקס בוחן את הג'נוסייד הנאצי בפרספקטיבה מושגית שונה מזו של היסטוריון – למשל, בעובדה כי המונח "פרטיזנים" שימש שם קוד ליהודים בהוראות לחסלם. אין לתמוה על כך, שכן היהודים נתפסו כאויבים מסוכנים וערמומיים שסכנתם אינה טמונה

* פרופ' דניאל בלטמן, החוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים

רק בתכונותיהם הביולוגיות אלא גם בהתנהגותם הרצחנית והבוגדנית. שהרי כבר ב"איגרת הבוק" ששלח ריינהרד היידריך בספטמבר 1939 לראשי האינזוצגרופן בפולין מוסבר שיש לקבוע כי היהודים לקחו חלק בפעולות של לוחמי גרילה (Franktireurüberfällen) בעורף הצבא הגרמני שפלש לפולין, ועל כן יש לרכוס בערים מרכזיות. הגדרת היהודים כפרטיזנים הייתה אפוא קוד מוסכם להנחה שכאשר הם נתפסים ניתן לרצוח אותם ללא היסוס. היסטוריון הבקיא בטרמינולוגיית הדימויים הג'נוסיידית הנאצית כלל לא היה תמה מדוע מוגדרים היהודים כפרטיזנים, שהרי דינם של אלה להיות מוצאים להורג ללא שאלות. בחלק הראשון של הספר מרקס מציג הסבר תאורטי לדפוסים שונים של אלימות, מהמרחב החברתי המצומצם - קהילה או יישוב - ועד אלימות מדינתית. הדיון באלימות המדינה משאיר סימן שאלה לגבי ההבחנה בין דפוס אלימות של מדינות בעלות משטרים שונים. האם כל אלימות שמפעילות סוכנויות של מדינה אחת דומה לאלימות של סוכנויות מדינה אחרת? מרקס קובע כי תכונה רווחת של אלימות המדינה היא הלגליזציה שלה. כלומר, אלימות מדינתית אינה נרשמת בהכרח בחוקי המדינה, משום שנותני הפקודות אינם ששים לשאת באחריות. ולכן לעיתים קרובות האישור להפעלת האלימות ניתן בחוקים ובנהלים בעלי אופי בירוקרטי. הדוגמה שהוא מביא כדי להמחיש זאת היא ההוראות לפרעות נובמבר 1938. אבל גם אם נקבל את הקביעה שאפילו משטרת ביטחון הפנים של נורווגיה אינה ששה לחשוף את אחריותה לפעולות אלימות שהיא מבצעת, יש הבדל בינה ובין נותני ההוראות בגרמניה הנאצית. במילים אחרות, יש להתייחס לאופיו של המשטר ולמודוס אופרנדי שמכתיבה האידאולוגיה שלו.

מרקס אכן מתייחס לאידאולוגיה הנאצית, אבל לגישתו היא פרמטר לא עקבי ביישום המדיניות שאימץ המשטר. הוא מבחין למשל בין האידאולוגיה של תקופת המאבק על השלטון לזו שאחרי 1933. לטענתו, הנאצים החליפו את האידאולוגיה - במובנה הטהור כתפיסת עולם, כמערכת של אמונות פוליטיות - בדוקטרינה ביצועית נוקשה שכפו על נתיניהם. לדבריו, היא הייתה מבוססת על רעיונות שהיטלר ייחס להם חשיבות רבה ואשר רווחו בגרמניה כבר משנות הרייך השני, שבהן יצאה גרמניה למסע האימפריאלי שלה. בכך מאמץ מרקס את הגישה ההיסטוריוגרפית הרואה ביישום הפרויקט הג'נוסידי הנאצי שילוב בין רצון הפיהרר והפרשנות שנתנו לו מקבלי ההחלטות והמבצעים בשטח (כפי שהציע ההיסטוריון הבריטי איאן קרשו) ובין שאיפת "מרחב המחיה", שהייתה מרכיב דומיננטי במיליטריזם הקולוניאלי-חסלני הגרמני משלהי המאה ה-19 (כפי שהציע למשל ההיסטוריון הגרמני יורגן צימרר).

ליבתו של הספר היא הדיון בהתפתחות האלימות הג'נוסיידית מ-1938 ועד ראשית "הפתרון הסופי", עם הפלישה לברית המועצות ב-1941. החתירה הנאצית לפתרונות סופיים היא הציר המרכזי שסביבו הדיון של מרקס באירועי השנים האלה. מכיוון שנקודת המוצא של הדיון היא אלימות מדינתית, מרקס מציג התבוננות אינטגרטיבית חשובה על התנהלות הג'נוסייד הנאצי. למשל, פרויקט הנישול הכלכלי המלווה בהגירת כפיה, שהחל ב-1938 בעקבות ליל הבדולח, התנהל במקביל למסע דיכוי וטרור נגד אוכלוסיית הרומה במדינה. המלחמה בפולין הביאה לגל רציחות, אלימות וגירושים שהופנה כלפי יהודים ופולנים כאחד. מבצע ברברוסה סימן את ראשית ההשמדה השיטתית של יהודי ברית המועצות אך גם של קבוצות אחרות כדוגמת שבויי המלחמה הסובייטיים.

אבל אנו עלולים להגיע למסקנות לא מדויקות אם נישען על קונספט תאורטי סגור שיסביר היסטוריה אינטגרטיבית, כמו שעושה מרקס. למשל, בעניין האלימות בפולין בראשית הכיבוש הגרמני הוא טוען כי אין מקום לספק שרצח העם הנאצי, ובכלל זה השואה, התחיל בפלישה לפולין. אבל המערכת הרצחנית הזאת הופנתה בתחילת הדרך כלפי הפולנים כולם, עם תשומת לב מיוחדת ליהודים.

זה לא מדויק. למרות האלימות הנוראה שאפיינה את הפלישה הגרמנית לפולין ופעולות רצח וגירושים של יהודים ופולנים כאחד, הג'נוסייד הנאצי לא החל בספטמבר 1939 – לא כלפי היהודים ובוודאי לא כלפי הפולנים. כאשר מרקס דן באלימות המדינה כלפי הגרמנים עצמם (אחד הפתרונות הסופיים כהגדרתו), שהיא אחד מדפוסי האלימות של המדינה הגרמנית, הוא טוען כי מטרת המוסדות שהמשטר הנאצי הקים להענשת אויביו הייתה בראש וראשונה למשמע גרמנים מן השורה ולהגיע לשליטה מרבית על החברה. ואכן, הנאצים בחנו אמצעים שונים של דיכוי ורצח – למשל, רצח המוני בגזים – קודם כול על גרמנים "ארים", ואחר כך הרחיבו את השימוש באמצעים אלו גם לשאר אויבי המשטר. במילים אחרות, בטרם החליטו הנאצים להקים את המחנה באושוויץ הם בחנו אם השיטה עובדת גם כלפי מתנגדי המשטר בוויימאר שנשלחו למחנה בוכנוולד הסמוך.

ברם, גישה פרשנית כזאת לג'נוסייד הנאצי מעקרת לחלוטין את היכולת לאבחן התפתחות ושינויים שהמציאות מכתובה, ובעיקר מרוקנת מתוכן את משמעות הג'נוסייד כתוצאה של אידאולוגיה ותפיסת עולם – פוליטית, גזעית, תרבותית, אימפריאלית או אחרת. אלימות מדינתית אינה המהות של הג'נוסייד הנאצי אלא הפרקסיס שלו. ועל מנת להגיע לגישה אינטגרטיבית נכונה של מלחמת השמד שניהל המשטר בקבוצות רבות של קורבנות, יש בראש ובראשונה להבין את המהות.